

KRAAIENMARS

Karin Anema

KRAAIENMARS

De dood in
verschillende
culturen

SCRIPTUM

*Aan al diegenen, waar ook ter wereld,
oud of jong, seculier of religieus,
die nieuwsgierig zijn naar
afscheidsrituelen dichtbij
en ver weg.*

Copyright © 2024 Karin Anema
www.karinanema.com

Fotografie Karin Anema
Auteursfoto Charlotte van der Kooij

Vormgeving cover en binnenwerk www.igraph.be

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any other means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any other information storage and retrieval system, without permission from the publisher.

ISBN 978 94 6319 303 0
NUR 320 – Literaire non-fictie
NUR 740 – Mens en maatschappij

WWW.SCRIPTUM.NL

INHOUD

1	Niet meer dan een emmer	7
2	Een rebelse priester	24
3	Een eigen arena op St. Barbara	28
4	Op dienbladhoogte	44
5	De ziel van alle kanten	54
6	Opzienbarend	60
7	Grafzerken met lekkernijen	69
8	Kiran schippert tussen tradities	76
9	Staatsieervoer	88
10	Op zoek naar het beste feest	96
11	Er staat veel op het spel	112
12	Het stadion tussen leven en dood	120
13	De dode als eeuwige zomergast	126
14	Katten en criminelen op de begraafplaats	140
15	Lama's als tuinman	161
16	Liefhebben van de botten	165
17	Al knippend nalatenschap opbouwen	170
18	De willekeurige werkelijkheid	177
19	Uiterst intiem	184
20	Een leger doden achter zich aan	191
21	Spoorloper op het strand	200
22	Innig contact tussen levende en dode	206
23	Spiritueel sensitief afleggen	211
24	Broeders en Zusters	215
25	Pur' blaka	223
26	Paradoxen	227
27	Zo lang mogelijk leven	234
28	Leven en dood binnen	245
29	Schoonheid in de dood	254
	Dankwoord	269

1

NIET MEER DAN EEN EMMER

DE EERSTE ZINNEN op de vergeelde bladzijden – ‘Het hier volgend verhaal van de levende mummie is zoo wonderbaarlijk, dat het jullie moeite zal kosten alles te gelooven...’ – schieten me weer te binnen als ik op mijn 67ste op een lege maag vroeg in de morgen naar begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag fiets op weg naar mijn afspraak met grafdelver Erasmus. De herinnering voert me terug naar mijn kindertijd. Ik weet nog hoe ik het glazen schuifdeurtje van het theekastje over de metalen rail openschoof, centimeter voor centimeter om geen lawaai te maken. Het logeerbed – een veldbed – stond naast het bruine kastje waarin de kopjes vervangen waren door boeken. De geur van ouderdom dreef naar buiten. Beneden in de woonkamer de stemmen van opa en oma. Het was kerstvakantie en mijn tweelingzusje en ik logeerden bij hen. Na bedtijd mochten we niet meer lezen. Mijn vinger kreeg de linnen rug van het boek te pakken en tussen duim en wijsvinger trok ik het van de plank. Mijn zusje knipte de bolle Artas zaklamp aan. Liggend in bed, naast elkaar, keken we als achtjarigen eerst naar het omslag: de zwierige Art Nouveau-letters *De levende mummie* en de tekening van een jongen die een groot pakket over zijn schouder droeg. We lazen het verhaal, keer op keer. Iets dat dood was, kon na zoveel jaren ook weer tot leven komen en vervolgens weer doodgaan.

Dat is bijna zestig jaar geleden. Het heden dringt weer tot me door.

Ik heb alleen een kop thee gedronken, bang dat ik misschien zal gaan overgeven. Het jurkje dat ik draag, moet in de was, maar straks na mijn bezoek aan de begraafplaats zal het toch gewassen moeten worden. Mijn vriend heb ik niet gezegd wat ik ga doen. Een moment houdt het me bezig waarom niet. Doorgaans deel ik gemakkelijk mijn onderzoeksfase met gezin en vrienden. Is het omdat hij het onderwerp verafschuwt? Of omdat hij het afdoet met ‘je tegenwoordige hobby’? ‘Je fobie,’ noemde hij het een andere keer.

Het hek van de begraafplaats staat open, ik rijd er door en parkeer mijn fiets. Pas nu ben ik totaal ergens anders. Op tien minuten fietsafstand van mijn huis en ik ben er nog nooit geweest. Zoals de meesten, zei beheerder/grafdelver Erasmus Laurentius met wie ik eerder een rondje over de begraafplaats heb gelopen. ‘Zelfs niet omwonenden. De dood wordt weggestopt. Er rust nog steeds een taboe op. Al worden uitvaarten iets persoonlijker en opener. In de jaren zestig en zeventig gingen kinderen niet mee naar kerkhoven. Lange tijd waren het afgesloten terreinen.’

Ook ik mijd van jongs af aan begraafplaatsen. Tot de dag van vandaag waren die voor mij een soort vesting, met hagen en bomen, met rijen putten en nog meer putten, het geheel afgesloten als een gevangenis. Ooit ving ik een gesprek tussen mijn ouders op om te verhuizen naar een pastoriewoning in een dorp tegenover het kerkhof. Ze wisselden van gedachten over het deprimerende uitzicht op grafzerken. Argwanend hield ik hen in de gaten of de verhuizing een idee of een plan was.

Nu lever ik me over aan het park. Vogels kwinkeleren, een eekhoorn schiet een boom in, het vroege ochtendlicht werpt lange schaduwen van zerken en monumentale bomen over het gras. Een vos sluipt weg. De fraai begroeide begraafplaats is niet aangelegd op basis van een ontwerp: ze is zo gegroeid.

Ik loop langs de ruïne van een kerk uit 1247 die in 1580 afgebroken is en getuigt van de ouderdom van de begraafplaats. Net als de versuikerde marmeren grafzerken en beelden. Het is niet alleen oud, maar ook groot, met 22.000 graven, waaronder zo'n honderd schrijvers zoals Voskuil, Bordewijk, Ter Braak en Couperus. Van al die graven zijn er 8000 vrij.

Want net als elders in Nederland is er leegloop. In Den Haag kiest driekwart van de mensen voor cremieren. Een geel stickertje in de hoek van de grafstenen geeft aan dat die onderhouden moeten worden. De andere zouden geruimd kunnen worden, maar blijven in stand zolang er geen vraag naar is. Zo vermijd je een kerkhof dat eruit ziet als een kam met gebroken tanden en het scheelt dubbel werk.

Erasmus en ik waren onze ronde begonnen in de werkplaats. Daar stond een container volgeladen met brokstukken grafstenen, klaar om vermalen te worden om bij wegeaanleg te gebruiken. Voortaan rijd ik toch anders over de A12 nu ik weet dat er scherven grafzerken onder liggen. Overigens kun je tegenwoordig een opgedoekte grafzerk ook hergebruiken door die te laten afslijpen en opnieuw te laten beletteren.

In een hoekje van de werkplaats stond een rij archiefboeken, van 1612 tot en met 1995. Dikke schriften, keurig met vulpen in een klassiek schuin handschrift bijgehouden. Vanaf 1900 gaven vaders hun dode kinderen in een kistje bij het kerkhof af, er was geen ceremonie, niets. Maar die lijkjes zijn wel gearchiveerd. Zo kunnen nabestaanden alsnog te weten komen waar hun broertje of zusje ooit in een grafje heeft gelegen.

Daarna waren we naar buiten gelopen, we kwamen langs grafkelders, een urnenmuur, minigrafjes voor het begraven van een urn – desgewenst met kat of hond – en graven voor foetussen van 24 weken. Veel grafzerken zijn van hardsteen uit België en Ierland. Hier, in de zoute zeelucht, slijten ze; de stenen scheuren en worden poreus.

We waren een moment gestopt bij de drie moslimvelden. Op het oudste deel uit 1979 liggen de graven in verschillende richtingen. Al bij de ingang van de begraafplaats ruzieden de mannen waar Mekka precies lag, volgens Erasmus. Ik herinner me de gebedskleedjes met ingebouwd kompas in de straten van Parijs. Maar misschien bestonden er in de jaren zeventig nog geen reisversies. Op de latere velden ligt iedereen keurig met het hoofd naar Mekka gericht.

De leegloop van kerkhoven treft niet de moslimvelden: de graven zijn uitverkocht. Onder meer omdat het eenpersoonsgraven zijn en niet driepersoons zoals elders op de begraafplaats. Bovendien reserveerden families – na de eerste begraven te hebben – meteen een rijtje plekken

voor hun kinderen. Door plaatsgebrek is Erasmus daarmee opgehouden.

Op de moslimvelden zijn geen liggende grafstenen, alleen een rand markeert het graf als de lijst om een schilderij. Wel zijn er staande grafstenen met Arabische teksten, foto's en het symbool van de islam, een maan en een vijfpuntige ster. Althans op de algemene moslimvelden. Daarentegen zijn er op het moskeeveld geen foto's en teksten te vinden, alleen naam, geboorte- en sterfdatum, en de eretitel *hadji* die aangeeft dat hij/zij naar Mekka is geweest. Hier liggen de betalende moskeeleden. Het is de moskee die de begrafenis regelt, ook de rekening gaat naar hen.

Onlangs heb ik Bud, een oude vriend uit Suriname opgezocht, die zijn moslimvader had begraven. Hij benadrukte dat een uitvaart bij moslims op verschillende manieren gebeurt. Bij zijn vader was het afscheid in het mortuarium, waar hij en zijn broers de bewassing hebben gedaan: degene die het dichtst bij de dode heeft gestaan doet het middenstuk. Lichaamsopeningen stoppen ze niet op; die moeten juist vrij blijven. Door massage hebben ze de darmen uitgeperst en met water schoongespoeld. Een dode moet schoon vertrekken. Daarna hebben ze gezegend water over hem gesprenkeld en hem in een lendendoek gekleed. Vervolgens hebben ze hem in een doek gewikkeld en in een kist gelegd. Daarna kwam het bezoek met drie klopjes op de deur binnen om de geest van de overledene niet te laten schrikken. Er waren geen toespraken, evenmin was er muziek.

Vrouwen, die vroeger als hysterisch werden gezien bij een graf of zich er in dreigden te werpen, worden niet altijd meer weggehouden, maar staan op afstand als de mannen het allerlaatste gebed zeggen en de kist in het graf laten zakken. Nadat de kist met aarde is toegedekt mogen de vrouwen komen.

Mijn gedachten verschuiven weer naar mijn wandeling met Erasmus. Moslims, gewikkeld in een doek, liggen dieper dan niet-moslims, want binnen 40 dagen komen twee engelen de dode ondervragen. Bij hun komst moet de dode rechtop kunnen gaan zitten om zeven vragen te beantwoorden. Vervolgens is hij of zij rein en kan naar het paradijs. Het graf bestaat uit een houten of betonnen bak waar de nabestaanden houten

latten of betonnen banden (een soort stoep-opsluitranden, zo'n 30 kilo per stuk) over leggen om het graf af te sluiten.

Op Oud Eik en Duinen liggen nauwelijks Turken en Marokkanen begraven; het merendeel kiest voor repatriëring. Net als Mustafa (61) en Mehmet (56), steenhouwers van grafstenen en grafmonumenten, die kind aan huis zijn op de begraafplaatsen in de regio Den Haag, en die ik eerder in hun werkplaats op een bedrijventerrein in Den Haag heb opgezocht. Beiden rondbuikig, kaal en vriendelijk, in werkmanskleren, de een met een verzorgd baardje en snor, de ander geschoren. Na 45 jaar in de Nederlandse uitvaartbranche te hebben gewerkt, zei Mustafa: 'Waarom in Nederland begraven? We hebben een familiegraf in Gaziantep in het oosten van Turkije. Daar willen we naartoe. Niet in een kist, alleen in katoen. Je komt vanuit de aarde en zo ga je er ook weer in.' Zijn kinderen zouden het graf op hun vakantie kunnen bezoeken, maar belangrijk is dat niet. Ook al ben je heel populair of rijk geweest, na de dood is het klaar, zei Mehmet. Uitvaarten gebeuren in Turkije heel verschillend. Maar wat te allen tijde geldt, is dat het graf 40 dagen na de teraardebestelling goed moet blijven. Daarna mag het instorten.

Interessant, dacht ik terwijl ik naar de twee steenhouwers luisterde, mensen die zo lang uit hun land zijn weggeweest en onder meer de nieuwe taal hebben geleerd en in al die jaren meningen over hun religie of land zullen hebben gehoord, van mooi tot beoordelend, en hebben gewerkt voor zoveel andersdenkenden, dat bij de dood het Nederlandse vernislaagje van hen afvalt en de Turkse moslim in hen boven komt drijven en dat ze, eenmaal gestorven, naar hun oude thuis willen.

Hun eigen uitvaart? Beide steenhouwers zeiden beslist: 'Daar hebben we niets over te zeggen. De nabestaanden beslissen. Niet wijzelf. Stel, dat we gecremeerd zouden willen worden, dan zullen de nabestaanden dat nooit toelaten.'

Het is niet moeilijk om Erasmus te vinden, ik hoef alleen maar op het grommende geluid van een graafmachine af te gaan. Erasmus (49), een vlotte slanke man, met kuiltjes in zijn wangen en gekleed in werkbroek, T-shirt en handschoenen, klautert uit het gele gevaarte en begroet me samen met zijn collega Leslie (52). Beiden delven niet alleen graven,

maar doen ook het onderhoud en draaien diensten waarbij ze voor de begrafenisstoet uitlopen.

Hij klimt weer in de machine en gaat door met het opgraven van een lichaam dat al bijna 100 jaar in zijn graf onder een taxusboom ligt. In het afgelopen uur heeft hij met de graafmachine het zand uit de twee bovenste graven gehaald en in een bak gestort. Sinds de jaren zeventig werken grafdelvers niet meer met de hand. Alleen als ze er met de machine niet bij kunnen, graven ze met een schep. Altijd klaren ze de klus samen. De een schept en gooit zand omhoog, de ander brengt het naar een hoop. Delvers gaan niet lang mee, ze zijn dag in dag uit lichamelijk bezig, in weer en wind, stellen beiden vast.

De twee bovenste etages van het graf zijn al die jaren onbenut gebleven. De man op de benedenverdieping moet geruimd om plaats te maken voor een nieuw lichaam. De familie van het familiegraf ernaast heeft zijn graf erbij gekocht. De derde laag komt in zicht.

Erasmus klimt uit de graafmachine, springt in het graf en pakt een schop. De drie bekistingen zijn nu goed zichtbaar: ze passen in elkaar als Matroesjka poppetjes. Zonder bekisting zou het graf instorten. Leslie zegt dat het om een graf klasse 1 gaat. Per klasse is de steen iets kleiner. Wie meer geld te besteden heeft, kan in een kelder terecht.

Vroeger werd in vier lagen begraven, maar op begraafplaatsen met een hogere waterstand verteerde de onderste niet of nauwelijks. De wet op de lijkbezorging uit 1991 bepaalt dat er alleen nog in drie lagen begraven mag worden: 1.20 meter diep voor het eerste graf; 2.40 meter voor het tweede; en 3.90 diep voor het derde.

Behalve ruimingen als de grafrechten zijn verlopen, komt het opgraven van lijken regelmatig om andere redenen voor. Soms omdat een familie zich na een begrafenis bedenkt en alsnog een crematie wil. Soms wilde de overledene begraven worden, maar besluiten de kinderen achteraf anders. Soms laten nabestaanden hun dierbare meeverhuizen naar een nieuwe woonplaats. Soms wordt een overledene alsnog gereparatieerd. Dan heb je ook nog de juridische opgravingen waarbij een forensisch arts obductie doet.

In alle denkbare stadia komen ze de opgegraven lichamen tegen. Als een lijk na vele jaren intact blijkt te zijn, doen ze oliehandschoenen aan

en een wit pak, zoals forensisch artsen. Rijken werden vroeger in zinken of loden kisten begraven. Zink en lood betekent dat de kist hermetisch is afgesloten, waardoor lijken niet verteren. Het worden mummies. Dat is spannender dan zoals degene die ze nu aan het opgraven zijn, zegt Erasmus. Mummies kun je naast je neerzetten. Maar als je mummies naar een andere kelder brengt, zijn ze meteen weg.

Een mummie, zo broos als een blad uit een herbarium, en daarmee komt een beeld van vroeger naar boven, dat ik al zo lang vergeten was: de lijken van Wieuwerd die ik begin jaren zeventig bezocht toen er nog geen hordes toeristen op af kwamen. Ook al zijn die mummies niet zo beroemd als Toetanchamon of de in Italië gevonden holbewoner Ötzi of de ruim duizend mummies in de catacomben van Palermo, ze zijn uiteindelijk een toeristische attractie geworden. Stom toevallig werden ze in 1765 ontdekt. Onder andere Anna Maria van Schurman, de eerste vrouwelijke studente van Europa, zou hier liggen.

Leeuwarden den 9 Maart. Onlangs heeft men in het Dorp Wieuwerd een Lyk opgegraven, waar van men meend volkomen zeeker te zyn, dat dit het Lyk is van, de door haare geleerdheid beroemde, Anna Maria Schuurman, welke aldaar in den Jaare 1678 begraven is: Zeldzaam is het, dat het in deszelfs geheele gedaante is gevonden, konnende de leeden, gelyk als van een leevend Mensch verbogen worden, en zynde de Kleederen gelyk aan Klatergoud, welke aan zeeker klein Gewas, byna als Mosterzaat, waar van de Kist vol was, toegeschreeven wordt. Verscheide Geleerden, welke her bezigtigd hebben, getuigen eenparig, nooit iets diergelyks gezien te hebben.

– Leeuwarde Woensdagse Cour. No. 410 Den 13 Maart 1765

Na Anna Maria werden nog elf mummies in de grafkelder gevonden. De rijke landadel familie Walta had de grafkelder in 1609 laten bouwen als onderdeel van hun slot, waar een sekte (de labadisten) woonde. Na de ontdekking van de mummies, verdwenen er zes naar de universiteit in Franeker, die later als een ratjetoe in een kist terugbezorgd werden; één verdween voorgoed. In de tijd dat ik Wieuwerd bezocht, waren er dieren aan het plafond opgehangen om te testen of ook die zouden mummificeren. Alleen een vogel en een kat mummificeerden. Ik herinner me